

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA QAHRAMON RUHIY KECHINMALARI TASVIRI

Tozagul Matyoqubova,

Filologiya fanlari doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3063-9871>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi poetik mahorati tahlil etilgan. Farhodning o‘limi oldidan qilgan vasiyatlari tahlil etilib, epik qahramon ruhiy kechinmalari tadqiqi orqali dostonning zohiriy va botiniy mohiyatini anglashga harakat qilingan va muayyan umumlashmalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar. Doston, ishq, oshiqlik, mahorat, badiiy ifoda, qahramon, komil inson, portret, tasvir, majoz.

Abstract. This article analyzes the poetic skill of Alisher Navoi in the epic poem “Farhod and Shirin”. Farhod's will before his death is analyzed, an attempt is made to understand the external and internal essence of the epic poem through the study of the spiritual experiences of the epic hero, and certain generalizations are made.

Keywords. Poem, love, love, skill, artistic expression, hero, perfect person, portrait, image, metaphor.

Аннотация. В данной статье анализируется поэтическое мастерство Алишера Навои в эпической поэме “Фарод и Ширин”. Анализируется предсмертное завещание Фарода, предпринимается попытка понять внешнюю и внутреннюю сущность эпической поэмы посредством изучения духовных переживаний эпического героя, а также делаются некоторые обобщения.

Ключевые слова: поэма, любовь, мастерство, художественное выражение, герой, совершенная личность, портрет, образ, метафора.

Kirish. Alisher Navoiy “Hamsa”si “Farhod va Shirin” nomli ikkinchi dostoni g‘oyaviy-badiiy o‘ziga xosligi jihatidan alohida e‘tiborni tortadi. Navoiyshunos olim S.Erkinov doston haqida so‘z yuritar ekan: “Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni har jihatdan XV asr o‘zbek adabiyotining yangi voqeasi bo‘ldi” – deya ta’kidlaydi. [5.273]

Dostonda majoziy va haqiqiy ishq o‘zaro uyg‘unlikda tasvirlanadi. Shoir Farhod va Shirinning samimiy ishqini:

Bu ikki ishqdek har lavsdin pok,

Kerak ko‘rmaydur erkin davri aflok” [1.271]

deya ta’riflaydi. YA’ni, bu ikki sevgi shu qadar shaffof va pokki, endilikda falak qancha aylanmasin, bunaqasini zinhor ko‘rmasa kerak. Zotan, ulug‘ Navoiy dunyoqarashiga ko‘ra: vaqti kelib, moddiy olam yo‘qlikka yuz tutsa-da, ishq abadiydir. Yaralish – hayot – o‘lim uchligi muqarrar mohiyat ekanini anglamagan ayrim kimsalar (olam ahli) mazhargagina boqadi. Biroq, uning vosita ekani anglanmas ekan, dil haqiqatidan voqif bo‘lish imkonsizdir.

Shoir dostonida qahramonlar ong-shuuri va ko‘nglida kechgan iztiroblar ifodasiga keng o‘rin ajratgan. Ulug‘ mutafakkir Farhod obrazi Shirinsiz mukammal va yaxlit

bo‘lmasligini teran anglagan va dildan his etgan. Chunki shoirning komil inson konsepsiyasi mehvarida turuvchi aql-idrok, tafakkur-taxayyul qudrati, vafo, sadoqat, bunyodkorlik g‘oyalari talqini go‘zal juftlikning o‘zaro mutanosibligi tahlillarisiz to‘la ochilmas edi. Shu ma’noda, dostondagi Farhod va Shirin obrazlarini majoziy timsollar deyishimiz mumkin. Zotan, Navoiy dostonida ishqni majoz tilida kuylagan, ya’ni majoziy ishq orqali haqiqiy ishqni tamsil etgan edi. Shoir “men”i da Yaratuvchi vasliga yetishdan umidvorlikdek ulug‘ niyat mujassam. Dostondagi g‘am va iztiroblar o‘sha maqsad ijrosi yo‘lida chekilgan mashaqqatlar ifodasidir.

Adabiyotlar sharhi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni bir qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. S.Erkinov, A.Qayumov, I.Haqqulov, B.Rajabova va D.Yusupovalarning tadqiqotlarida doston haqida muayyan fikr-mulohazalar ilgari surilgan. Ammo dostondagi qahramon ruhiy kechinmalari tasviri maxsus tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada qo‘yilgan ilmiy muammo tadqiqiga muvofiq qiyosiy-tarixiy, biografik va tavsifiy metodlaridan foydalanildi.

Natijalar. Dostonda Farhodning tug‘ilishi, ilmu hunar egallashi, Yunonistonga safari, dev va ajdar, sher va temir paykarlar bilan kurashi, sevgilisini izlab Shirin diyoriga tashrifi va Armanistonga Xusrav hujum qilganida unga qarshi mardonovor kurashi bilan bog‘liq motivlar poetik mahorat bilan tasvirlangan. Asarda ko‘plab hayotiy va ilohiy muammolar badiiy talqini qatorida Farhodning o‘lim oldidan qilgan vasiyati bilan bog‘liq tasvirlar ham alohida e‘tiborga molikdir. Dostonning 49- bobida shoir ushbu vaziyat-holat haqida so‘z yuritadi. Bob shunday boshlanadi:

Bu motamnoma yozg‘on kilki cholok,

Qaro mundoq kiyib, aylar yoqo chok (1.471)

Farhod o‘limi tasvirini bitgan lahzalarda, unga ruhiy yaqinlikdan chuqur iztirob chekkan shoir qalbi go‘yo “motamnoma” bitadi. Shuning uchun hatto qalam ham qora libos kiyib, yoqasini chok etadi. Zotan Farhod nainki charxu ajalga, balki toqqa, metinga, hayvonlarga, tong shamoli va boshqa yaralmishlarga dilini ochadi. Bu samimiy dil izhori jo‘n vasiyat-murojaat bo‘lmay, o‘ziga xos ko‘ngil nidosi – munojot ham edi.

Badiiy adabiyotdagi hayot va o‘lim ifodalarini maxsus tadqiq etgan adabiyotshunos X.Hamroqulova Navoiy dostonlaridagi bunday tasvirlar haqida to‘xtalib yozadi: “Alisher Navoiyning «Xamsa» turkumiga kiruvchi dostonlarida hayot va o‘lim falsafasi biz anglaganimizdan ko‘ra teran va jiddiy. Unda faqat yoshlar sevgisining fojiali bayoni yoxud yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurashning badiiy talqini emas, balki foniy dunyoda o‘zligini topish, komillik sari intilish va shu orqali yor vasliga erishishdek masala muhim”. [8.15.]

Demak, Farhodning murojaati o‘ziga birodar barcha yaralmishlarda ularning ijodkori kuch-qudratini hissiy idrok etish orqali o‘zligini anglash va ilohiy ma‘rifatdan bahramand bo‘lishdan umidvorlik tilagida yuzaga chiqadi.

Hazrat Navoiy dostoniga xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotda aldov, hiyla bilan

pok insonlar o'rtasidagi munosabatlarga nifoq solib, ularning hayotiga zomin bo'luvchi makkorlik ramzi bo'lgan salbiy personaj – Yosuman kampir obrazini olib kiradi. Yosuman yengilmas Farhodni hiyla bilan behush qilib, Xisrav huzuriga keltiradi. Farhodning qalbi shu qadar musaffoki, bu go'zal makonga zinhor makr va aldov sig'maydi. Shuning uchun ham u Shirindan judo bo'lganiga chippa-chin ishonadi. Tayanch nuqtasi qulaganiga bo'lgan ishonch undagi ertadan umidvorlik tuyg'usiga rahna soladi. Jismoniy hayotga bo'lgan qiziqishini so'ndiradi. U hol kishisi sifatida bu po'rtnavor tuyg'uni jismiga sig'dira olmay chorasizlikdan qattiq ohu-fig'on chekadi. Bu holni tasvirlar ekan, Navoiy :

Ajal yag'mosi oldi jismidin zo'r,
Yorug' olamni ko'rdi o'ylakim go'r.

deb yozadi. Yorug' olam ko'ziga qop-qorong'u ko'ringan qahramonning jismoniy qudrati qirqiladi. Albatta, bu Shiringa jisman intilgan Xisrav va jodugar, ayyor, makkora, hiylagar Yosuman kutgan natija edi. Biroq ular o'zga bir narsa, ya'ni Farhodga ulug'vorlik baxsh etuvchi ma'naviy-ruhiy qudratni ko'rishga qurbsiz edilar. Shu jihatlarni ta'kidlashni tilagan ulug' mutafakkir Farhodning nolayu avg'onlariga bir jihatdan, ijtimoiy hayot va insonga, ikkinchi jihatdan ishq va sadoqatga bo'lgan baland munosabatini singdirib yuboradi.

Ma'lumki, zamonaviy jahon adabiyotida insonning o'z turmush tarzidan begonalashuvi, o'rnatilgan qat'iy nizomga e'tirozi, hayotidagi xaosga muvofiqlashuvi azaliy ko'nikmalarni parchaladi. Tushkun kayfiyatdagi adabiy qahramonlar biqiqlik va tanholik sari intilishdi. Epik asarlar poetik qatlamlariga simvolik motivlar hamda absurd qahramonlar, noaniq makonlar kirib keldi. Ammo, tasavvufiy ruhdagi asarlarda biz butkul boshqacha holni ko'ramiz. Masalan, oshiq obrazi hol martabasini izohlagan prof. N.Komilov: "Oshiq shunday bir hol martabasini egallaydiki, o'ziga o'xshaganlar, yaqinlaridan bezor bo'ladi, inson zotini yoqtirmaydi. U yakkalikni, yolg'izlikni qo'msaydi va sahroga chiqib ketadi. ... Yolg'izlanish dilning Haqqa yuzlanishi uchun imkon yaratadi", deb yozadi. [3.152].

Darhaqiqat, tasavvufona ruhdagi asarlarning ko'pchiligida ishq bilan bog'liq o'rinlarda sahro timsoliga ham murojaat qilinadi. Bunday o'rinlarda oshiq yakkayu yolg'izlikni qo'msab, sahro sari yo'l tutadi. Hatto Mirzo Bobur ham bir g'azalida:

Muyassar bo'lmasa boshimni qo'ymoqlik ayog'iga,
Boshimni olib, ey Bobur, ayoq yetgancha ketgaymen.

deb yozgan edi. Biz Farhodning sahroga murojaatida ham shunday ruhdagi satrlarni o'qiymiz:

Boqib sahrog'a to'kti ashki sofi
Ki, ey dardu g'am ahlining matofi!
Rafiqi xokiyu hamvoru soda,
Nekim vasf aylasam andin ziyoda.

Farhodning sahroga "Ey dardu g'am ahlining ziyoratgohi!" - deya murojaat

qilishining o'ziyoq uning sahroga yuz burgan damdagi dardli holi – ayriliq izzatoblari haqida muayyan tasavvurlar beradi. Zotan, ayni damda uning g'am-anduhlarini shu muazzam kenglikkagina sig'dirish mumkin edi. Demak, bu hol borliq bilan yolg'iz qolish bo'lsa-da, aslida dilning Haqqa yuzlanish imkoni, ya'ni istig'for aytish, ibodat qilish pallasi edi. Farhod shu qadar xokisor oshiqki, hatto o'ziga o'rtoq bilib, bag'riga ko'z yoshlarini to'kkani, bosib yurib gardlarini chiqargani uchun sahrodan ham uzur so'raydi. Shu tariqa sahroni tark etadi.

Navoiyning ayrim vasiyatnomalarini tahlil etgan Burobiya Rajabova Farhodning o'limi oldidan toqqa aytgan vasiyatiga to'xtalarkan, shunday deb yozadi: "Navoiy Farhod maskan qilgan tog'ni barcha tog'lar singari "notavonlarning panohi", "xastalarning tak'yagohi", deb sifatlar ekan, shu bilan birga, kitobxonga bunday umumiy tasvir va ifodadan tashqari insoniyat uchun hamma zamonlarda juda qadrli va qimmatli bo'lgan qadr, hilm, uyat, afv, kechirimlilik kabi fazilatu sifatlarni eslatadi. Birinchidan, Navoiy bunday sifatu fazilatlar sohibi bo'lgan Farhod obrazini yana bir bor bizga tanishtirsa; ikkinchidan, g'am-tashvishi va teshasi, metini bilan toqqa ham jismonan, ham ruhan ozor bergan Farhodning tog'dan qayta-qayta afv, kechirim so'rashini namuna qilib ko'rsatib, kitobxonni hayratga soladi; uchinchidan esa, vasiyatnoma matnida uyatliq, afv so'zlarini takror qo'llash orqali shoir insonlarga qarata bir-biringizga ozor bermang, jabr qilmang, zulm ko'rsatmang, mabodo hilmdan chekinib, ozor, jabr, zulmga yo'l qo'ysangiz, o'z vaqtida afv so'rang va darhol afv qiling, kechirimli bo'ling, fazilat izlang, deb odamiylik, mardlik, ogohlikka chaqirgandek, savobli ishlarga, elu yurt xizmatiga chorlagandek bo'ladi." [10. 3.]

Darhaqiqat Farhodning navbatdagi manzili tog', ya'ni yuksaklik va ulug'vorlik edi. Bu manzil-ma'vodagi dil izhorlarida Farhodning ma'rifiy qiyofasi namoyon bo'lsa-da, ularni zaminiy maqsadlarga keskin bog'lab bo'lmaydi. Chunki Navoiy mazkur tasvirdan ijtimoiy-ma'rifiy maqsad-muddaonigina ko'zlamaydi. Shoirning fikr-tuyg'ulari birqadar ulug'vor va yuksakroq manzillarda kezadi. Agar so'fiylik tariqatining mohiyati Alloh ishqi, solikning ibodati zikr ekani nazarda tutilsa, ayni lahzada Farhodning tafakkuri va taxayyuli ilohiyot ichida zikrga aylanganini ham ko'rish mumkin. Zotan u hamisha o'zini nuqsonli deb biladi. Hatto tesham bilan tog' bag'rini teshib, uning metini bilan jismiga ozor bermadimmikin? Ko'z yoshlarim bilan bag'rini qonga bo'yamadimmikin? Nafasim bilan tog' boshida tutunlar paydo qilmadimmikin?-qabilidagi andishalarga boradi. Bu qilmishlaridan uyaladi va tog'dan uzur so'raydi. Binobarin, u tinimsiz tarzda o'z-o'zini taftish etadi. Bu jarayon esa, fikr-tuyg'ular qorishiqligida poetik ifodaga ko'chadi. Muhimi, u g'ururini yenggan, nafsini taslim qilgan komil inson sifatida namoyon bo'ladi.

Mumoz adabiyot namunalarida, xususan, Alisher Navoiy ijodida gardun obrazi (forscha – falak, osmon, aylana, taqdir T.M.) orqali falakdan shikoyat qilinadi. Dostonda Farhodning gardunga qarata aytgan: "sitamkor", "jafokor" kabi so'zlarida zohiran norozilik kayfiyatlari ifodalangandek tuyuladi. Ammo uning nekbin vafo va sadoqati,

barcha jabr-jafolarga bardosh-matonatiga e'tibor bermoq lozim:

Boqib gardung'a dedi: «Ki-ey, sitamkor,

Jafoda kavkabi baxting'a hamkor.

Shioring har necha javru jafodur,

Bihilmen, chun mening da'bim vafodur.

Farhodning yuqoridagi fikr-kechinmalari akademik shoirimiz G'.G'ulom tomonidan amalga oshirilgan nasriy bayonda quyidagi tarzda beriladi. "Ey, sitamkor osmon! Jafo qilishda baxtim yulduziga hamkor! Shioring har qancha jabru jafo qilish bo'lsa ham, men seni kechiraman. Chunki mening istagim doim vafo qilish bo'ldi" [2.371]. Ushbu izoh bizning yuqoridagi fikr-qarashlarimizni tasdiqlaydi. Muhimi shundaki, epik qahramon faqat ranju sitam ko'rgan sinovdagi inson emas, balki:

Agarchi sendin o'ldi jonima ranj,

Vale mendin ham o'ldung sen alamsanj.

qabilida o'zini nuqsonli ko'ruvchi va hamisha istig'for keltiruvchi banda hamdir. Alisher Navoiy osmon va uning tuzilishi bilan bog'liq tabiiy jihatlarni personaj ruhiy holatiga monand tarzda tasvirlaydi. Farhod nutqi orqali qahramonning gardunga yetkazgan sitamlarini bir-bir sanaydi:

Ham afg'onim bila rajmurda bo'ldung,

Ham ohim o'tidin ozurda bo'ldung.

Yuzungga ro'yadin gardim yoyildi,

Quyoshing dudi ohim tiyra qildi.

Emastur anjumungning zarfishoni

Ki, ohim o'qlaridindur nishoni.

Yuqorida keltirilgan tasvirda osmon Farhodning fig'onidan tobora so'lg'inlashib, uning ohi o'tidan azob chekadi. U yurganida ko'tarilgan changlar yuziga yoyilib, ohlarining tutuni quyoshni xira qildi. Yulduzlarning oltin sochgandek bo'lib turishi esa Farhod ohlarining o'tidan sachragan cho'g'larga o'xshatiladi. Bunday tamsilli va mubolag'ali tasvirlar qahramon-kayfiyat-hollariga vobasta. Zotan, Farhod – qismatga rizo, xokisor inson.

Ma'lumki, ilohiyot oshiqdari har bir zarrada Yagona mutlaq javharning zuhurini ko'rishadi. Shuning uchun epik dostonlarning Farhod va Majnun kabi qahramonlari o'simliklar hamda vahshiy hayvonlar bilan do'st-birodar sifatida tasvirlanadi. Farhodning "...vahshiy hayvonlar bilan do'stlashuvi (Majnun kabi) – solikning «samo'u vajdg» berilib, jismini unuta boshlashi va fanoga yaqinlashuvidan nishona"dir. [?.121] Ha, Farhod samo' savobidan kashfi hol va shavqu zavq ichra g'arq bo'ladi. Foniq dunyo hoyu havaslaridan yiroqlashadi.

Farhodning birodar deb bilgan hayvonlarga aytgan so'zlari dostonda alohida o'rin tutadi. Farod yaqin do'sti, sirdoshi, hamrohi deb bilgan bu jonzotlardan chuqur qayg'u bilan uzur so'raydi. Uning fig'onidagi iztirobni sezgan jonivorlar ham beixtiyor nola

chekib yubrishadi:

Xurush aylab nechukkim motamiylar,

Yo‘q andoqkim vafosiz odamiylar.

Shoirning yuqoridagi fikrlarida nainki istig‘for, balki ijtimoiy-ma‘rifiy mazmundagi qiyos, chuqur falsafiy zalvar ham mujassam. Chunki keltirilgan hamdardlik oshiq Farhod va yaralmishlarni vafo-sadoqatsiz qavm – o‘z davrining nafs quli bo‘lgan kishilaridan keskin farqlaydi. Demak, Navoiy ilohiy ishq talqinlariga ijtimoiy mavzular, falsafiy fikr-mulohazalarni ham nafis payvandlab yuboradi. U ishq atalgan ulkan va bepoyon mavzu mehvariga Olam va Odam dardini, o‘z davrining o‘tkir ijtimoiy muammolarini dadil olib kirdi va mahorat bilan poetik ifodaga ko‘chiradi. Mutasavvif shoir insonning orzu-intilishlari, quvonch-qayg‘ulari, dard-tashvishlari, muhabbat-sadoqati bilan bog‘liq barcha fikr-tuyg‘ularini avj pardalarda kuylash bilan adabiyotning asosiy obykti inson ekanligini ta‘kidlaydi.

Farhodning dardlari teran ifodalangan o‘tli nolalar uning bodi saboga qilgan vasiyati, yanada aniqroq aytganda, hol izhorida yaqqol namoyon bo‘ladi. Darhaqiqat, Navoiy Farhodning bodi saboga murojaat qilib: bag‘rikeng otasi, mehribon onasi, vaziri a‘zam Mulkoro, emikdoshi Bahrom, usta naqqosh Moniy, tosh yo‘nuvchi Qoran va sadoqatli qo‘shinga, shuningdek yaqin do‘sti Shopurga aytgan so‘zlarini keltiradi. Ular bilan g‘oyibona rozi-rizolik so‘rashganini tasvirlaydi. Ota-onasiga qarata aytgan so‘zlarida biz Farhodni farzand sifatida ulardan rozi-rizolik so‘rolmagani, farzandlik burchini bajarib duolar olmagani, g‘ariblikda, yaqinlaridan uzoqda chekkan ruhiy qiynoqlariyu, ajal bilan yuzma-yuz kelib turgan o‘ksik holati bilan tanishamiz. Farhod vasiyatida hayotda qilgan barcha amallari, intilishlari bir-bir esga oldinadi. Bunda uning e‘tiqodi, dunyoqarashi, yashash va inson hayotining mohiyatini anglash darajasi namoyon bo‘ladi. Azal va abad haqida so‘zlangani bois, biz uni e‘tiqodda sobit, taqdiriga rizo, sabr-qanoatli insonlar safida ko‘ramiz.

Ne Haq yozg‘onni ko‘rmay chora bormu,

Davoyi bo‘lmayin ovora bormu!

Bu ishga ollinga hukmi qazo ber,

Ne ish Haqdin qazo bo‘lmish, rizo ber! [1. 412]

Yuqoridagi misralarda Farhod azal naqqoshi peshonasiga yozgan taqdir hukmiga rozi inson sifatida gavdalanadi. Solik farzand tong nasimidan otasiga ham taqdir hukmiga rizo bo‘lishdan boshqa chora yo‘qligini uqtirishni so‘raydi.

Farhodning subhidam shabbodasi orqali onasiga qilgan iltijolari bir farzand sifatida uni tushunishimizga yordam beradi. Dostonda o‘g‘ilning onasiga ehtiromi, cheksiz mehr-ardog‘i, uning qoshida o‘zini gunohkor sanashi mahorat bilan ifodalanadi. Ne-ne orzu-umidlar bilan farzand tug‘ib, kamolga yetkazgan va bir umr undan yiroqda sog‘inib yashagan ulug‘ zot gardaniga endi bu dard zalvarini ham yuklayotganidan yuz bora o‘kinib, uning rizo bo‘lishidan umidlanib iltijo qiladi:

Sen ar dardimdin o'lsang ranjfarsoy,
Manga ul ranju g'amdin voyu yuz voy!
Meni rozilig'ingdin qilma novmid,
Manga do'zax o'tini solma jovid. [1. 414]

Onasini shuncha iztirobga solganidan qiynoqlar ichra to'lg'onib, o'ziga Men kimman? deya savol beradi. "Agar sen mening dardlarimdan ranj tortadigan bo'lsang, menga bu ranju g'amlardan bir emas, yuz voy bo'lsin! Sen meni o'z roziligidan noumid etma, noumid etib, bir umr do'zax o'tiga tashlama", deydi.

Xulosa. Ko'rinadiki, Farhod vafoti oldidan aytgan vasiyat – xasbi holida uning ko'ngil qa'rida kechayotgan g'oyat ingichka, ayni paytda po'rtanavor e'tiqodiy qarashlari, ruhiy tug'yonlari turli rakurslar: ijtimoiy-ma'rifiy, axloqiy-didaktik va ilohiy zalvari bilan ifoda etilgan. Natijada doston qahramoni qiyofasi hijron iztiroblaridan o'rtangan, xisravona jaholatdan nafrat tuygan, xalq tashvishiga bois bo'lgan muhabbat mojarolaridan xijolat chekkan ulug'vor qiyofada namoyon bo'ladi.

Binobarin, Farhod qiyofasi bizning ko'z o'ngimizda o'zini insoniyatning shajarasi, ishq ahli, barcha yaralmishlar qismati, el-yurt taqdiridan zinhor ajratmagan, taqdirga tadbir yo'qligiga ishonch bilan qaragan, qismatga rizo ulug' insoniy kayfiyat-holatlar qorishiqligida gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.8. – Т.: Фан, 1991.
2. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (насрий баёни) Насрий баён муаллифи Ғ.Ғулом.– Т.: Адабиёт ва санъат, 1975.
3. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009
4. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Т.: Фан, 2001,
5. Эркинов С. Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. – Т.: Фан, 1971.
6. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.
7. Қаямов А. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. – Т.: 2008
8. Ҳамроқулова Х. Адабиётда ҳаёт-мамот муаммоси. – Т.: Миллий кутубхона, 2009
9. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1991
10. Ражабова Б Боқий васиятномалар. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2015 йил 21-сон.
11. Matyokubova T. Philosophical-Aesthetic Conception: Community And Individuality // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. Pp. 120-122
12. Matyokubova T. The Expression Of The Poet's Feelings In Gafur Gulam's Poetry // American Journal of Advanced Scientific Research. 2024. № 1. Pp. 62-64
13. Matyokubova T. G'afur G'ulom she'riyatining poetik jozibasi (Shoirning “Kuzatish” va “Sog'inish” she'rlari tahlili misolida) // Uzbekistan: yazyk i kultura . 2024. № 2. 88-98-b.
14. Yakubov I. Socio-Genetic Factors Of Changes In The Character Of The Main Character // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. Pp. 123-126
15. Yoqubov I. Erkin A'zamning “Zabarjad” kinoqissasida qahramon botinidagi evrilishlar tasviri // Uzbekistan: yazyk i kultura . 2024. № 2. 66-77-b.
16. Yokubova S.I. Jadid she'riyatida peyzaj bilan bog'liq poetik obrazlar tasviri // O'zbekiston: Til va madaniyat. – Toshkent, 2022, № 3. 42-54-b.
17. Yokubova S.I. Jadid she'riyatida ramzlar: semiotik va germeneytik talqin // O'zbekiston: Til va madaniyat. – Toshkent, 2023, № 3. 79-90-b.